

JAN-WILLEM VAN PROOIJEN

tłumaczenie Katarzyna Piszczek

PSYCHOLOGIA TEORII SPIKOWYCH

**PSYCHOLOGIA
WSZYSTKIEGO**

**PSYCHOLOGIA
TEORII
SPIISKOWYCH**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

JAN-WILLEM VAN PROOIJEN

tłumaczenie Katarzyna Piszczek

PSYCHOLOGIA
TEORII
SPIISKOWYCH

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2023

Tytuł oryginału: *The Psychology of Conspiracy Theories*, 1st Edition,
Jan-Willem van Prooijen

Rada Naukowa serii *Psychologia Wszystkiego*

Eleonora Bielawska-Batorowicz, Iwona Janicka, Ewa Bluszcz

Redaktor inicjujący

Monika Borowczyk

Tłumaczenie

Katarzyna Piszczek

Konsultacja naukowa tłumaczenia

Włodzisław Duch

Opracowanie redakcyjne

Justyna Zaręba

Skład i łamanie

Munda – Maciej Torz

Korekta techniczna

Anna Jakubczyk

Projekt typograficzny serii

Monika Rawska

Projekt okładki

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Ilustracja wykorzystana na okładce: ©Freepik.com

All Rights Reserved

Authorised translation from the English language edition published by Routledge,
a member of the Taylor & Francis Group

© Copyright by Jan-Willem van Prooijen, 2018

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

© Copyright for Polish translation by Katarzyna Piszczek, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-223-1>

Publikacja sfinansowana ze środków Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11039.23.0.M

Ark. wyd. 6,0; ark. druk. 9,0

ISBN 978-83-8331-223-1

e-ISBN 978-83-8331-224-8

SPIS TREŚCI

Przedmowa	7
1. Psychologia teorii spiskowych	11
2. W jakich sytuacjach ludzie wierzą w teorie spiskowe?	33
3. Budowa przekonania	53
4. Społeczne podstawy teorii spiskowych	71
5. Teorie spiskowe a ideologia	91
6. Wyjaśnianie i ograniczanie teorii spiskowych	113
Czytaj dalej	133
Bibliografia	137

PRZEDMOWA

Zmiana klimatu to oszustwo, na które jesteśmy nabierani przez Chińczyków, branża farmaceutyczna ukrywa dowody na to, że szczepionki powodują autyzm i istnieje zмова, której celem jest zatuszowanie faktu, że Barack Obama urodził się w Kenii. Te teorie spiskowe były propagowane podczas kampanii prezydenckiej Donalda Trumpa w 2016 roku i są one przedstawiane przez naukowców, dziennikarzy, decydentów i innych krytyków jako naiwne, zbyt daleko idące, niepotwierdzone dowodami lub po prostu absurdalne. Dlaczego jednak tak wielu ludzi wierzy w tego typu teorie spiskowe? Stopień ich atrakcyjności był na tyle znaczny, że umożliwił Trumpowi wybór przez kolegium elektorów i zostanie czwartym piątym prezydentem Stanów Zjednoczonych. Fakt ten pokazuje, że teorii spiskowych nie można lekceważyć, traktując je jako nieszkodliwą formę rozrywki lub objawy chorób psychicznych. Są one czymś powszechnym wśród zwykłych obywateli i rozstrzygają kwestie związane z prawdziwymi, wpływowymi wyborami, których dokonują oni w życiu, a które dotyczą m.in. kandydatów, na których głosują oni w wyborach, szczepienia dzieci, wkładania wysiłku w ograniczenie własnego śladu węglowego, stosowania antykoncepcji i agresji wobec odmiennych grup społecznych. Nadszedł czas, by nauki społeczne zaczęły traktować to powszechne zjawisko społeczne, jakim są teorie spiskowe, poważnie.

Kto wierzy, a kto nie wierzy w teorie spiskowe? W jakich okolicznościach ludzie są na nie szczególnie podatni? Jakie są konsekwencje dawania wiary teoriom spiskowym? Co decydenci mogą zrobić, aby ograniczyć liczbę osób, które w nie wierzą? Niniejsza książka została opracowana po to, by dostarczyć krótki, przystępny, oparty na aktualnym stanie wiedzy przegląd psychologii teorii spiskowych. Główną

jej tezę stanowi stwierdzenie, że – w przeciwieństwie do poglądów mówiących o tym, że teorie spiskowe mają swoje podłoże w stanach patologicznych – wiara w nie jest czymś powszechnym wśród wielu obywateli, ponieważ są one zakorzenione w normalnych procesach psychologicznych. Teorie spiskowe wywodzą się z tych samych procesów poznawczych, które tworzą inne rodzaje przekonań (np. New Age, duchowość), odzwierciedlają pragnienie ochrony własnej grupy przed inną, potencjalnie wrogą, grupą i często są zakorzenione w silnych ideologiach. Są naturalną reakcją obronną na uczucie niepewności i strachu, polegającą na obwinianiu odmiennych grup o bolesne okoliczności, z którymi jednostka musi sobie radzić.

Mimo że książka ta nie jest pokaźna objętościowo, podziękowania należą się większej liczbie osób, niż pozwala na to miejsce. Dziękuję osobom z Routledge: Ceri Griffiths za zajęcie się wraz ze mną tym projektem, a także Elizabeth Rankin za wszelką pomoc. Dziękuję także Michaelowi Strangowi, który przyciągnął moją uwagę do nowej serii Routledge i namówił mnie do napisania tej książki.

Ogromnie cenię sobie współpracę, którą nawiązałem z wieloma naukowcami i studentami z całego świata, dotyczącą psychologii teorii spiskowych. Wiele pomysłów opisanych w niniejszej książce pojawiło się po raz pierwszy podczas dyskusji i badań, które wspólnie prowadziliśmy. Chciałbym podziękować przede wszystkim osobom takim jak: Paul van Lange, André Krouwel, Karen Douglas, Nils Jostmann, Reinout de Vries, Mark van Vugt, Robbie Sutton, Roland Imhoff, Michele Acker, Eric van Dijk, Thomas Pollet, Clara de Inocencio i Olivier Klein. Dziękuję również wielu naukowcom, których poznałem (i z którymi obecnie współpracuję nad tematem teorii spiskowych) poprzez dwie organizacje COST Action, których mam zaszczyt być częścią: „Społeczno-psychologiczna dynamika reprezentacji historycznych w rozszerzonej Unii Europejskiej” COST Action oraz „Analiza porównawcza teorii spiskowych” COST Action.

Prywatnie chciałbym podziękować Johnowi Ensbergowi, który o wiele bardziej niż ja wierzy w teorie spiskowe, a jednocześnie jest jednym z moich najlepszych przyjaciół. I wreszcie chciałbym podziękować mojej żonie, Claudii van Prooijen-van Remundt: w jakiś sposób jest ona w stanie zwiększać moją produktywność poprzez częste rozpraszenie mnie. Dziękuję jej za stworzenie pewnego rodzaju równowagi – każdego dnia mogę z zadowoleniem odkrywać, że w życiu jest coś więcej niż nauka.

Jan-Willem van Prooijen
Amsterdam, 26 lipca 2017

1

PSYCHOLOGIA TEORII SPISKOWYCH

Jednym z nie tylko najbardziej wpływowych, ale również najlepiej udokumentowanych wydarzeń w historii są ataki terrorystyczne z 11 września. Zarówno profesjonalne ekipy dziennikarskie, jak i mieszkańcy Nowego Jorku nagrywali to okropne wydarzenie na żywo w momencie jego wystąpienia, a nagrania te były transmitowane na szeroką skalę. Wszyscy widzieliśmy materiał filmowy, na którym samolot linii United Airlines lot 175, uchwycony z każdego możliwego kąta, uderza w Południową Wieżę World Trade Center. Mogliśmy również zobaczyć, w jaki sposób te imponujące budynki runęły niczym domek z kart. A jednak mimo że każdy z filmów był obiektywnie taki sam, to, co ludzie widzieli w tych nagraniach, różniło się znacząco. Wielu ludzi widziało, jak samolot pasażerski, który został porwany przez terrorystów-samobójców, eksplodował w momencie zderzenia, czego efektem było zniszczenie Bliźniaczych Wież. Z kolei wiele innych osób widziało bezpośredni dowód na kontrolowane zniszczenie wież: to nie terrorysta-samobójca, a rząd Stanów Zjednoczonych był odpowiedzialny za katastrofę lotniczą, a zniszczenie Bliźniaczych Wież nie było spowodowane przez samolot, a przez materiały wybuchowe, umieszczone wewnątrz budynku.

Zarzuty, jakoby rząd amerykański pomagał w zorganizowaniu ataku z 11 września, mają swoje odzwierciedlenie w teoriach spiskowych, które z łatwością można znaleźć w Internecie i mediach społecznościowych. Liczne grupy zaniepokojonych obywateli – takie jak ruch „11 września – dla prawdy” („9/11-for-truth”) – stworzyły filmy dokumentalne, wydały książki i opublikowały artykuły, a także

zorganizowały wiece po to, by przekonać opinię publiczną, że rząd Stanów Zjednoczonych ukrywa prawdę o tych wydarzeniach. Co więcej, istnieje wiele różnych wersji teorii spiskowych dotyczących 11 września. Te, które są względnie „łagodne” sugerują, że rząd Stanów Zjednoczonych jedynie udzielił pomocy sprawcom ataku i zakładają na przykład, że funkcjonariusze publiczni wiedzieli o tym, że ataki terrorystyczne będą miały miejsce, ale celowo nie zrobili nic, by im zapobiec. Inne wersje sugerują, że rola rządu Stanów Zjednoczonych w atakach była bardziej aktywna, a funkcjonariusze publiczni w sposób bezpośredni zorganizowali i przeprowadzili te ataki. Te ostatnie teorie spiskowe często przedstawiają ataki z 11 września jako „operację pod fałszywą flagą” – jako atak, który miał wyglądać tak, jakby został przeprowadzony przez inne kraje lub organizacje po to, by usprawiedliwić daleko posunięte działania, takie jak wojna. Owe teorie spiskowe, opisujące 11 września jako „operację pod fałszywą flagą”, są znane ze stwierdzeń typu: samoloty były sterowane zdalnie, przyczyną zniszczenia Wież Bliźniaczych były materiały wybuchowe, w Pentagon uderzyła rakieta, a nie samolot pasażerski itd.

Niezależnie od tego, czy w nie wierzymy, czy też nie, tego typu teorie spiskowe są z całą pewnością fascynujące. Oddziałują one na nasz podstawowy, mroczny strach przed tym, że jesteśmy marionetkami, którymi kierują potężne, złowrogie i niewidzialne siły. Teorie spiskowe wspominają o ukrytych, tajemnych i pełnych złej woli organizacjach, które mają wpływ na nasze życie, a którego to wpływu nie jesteśmy świadomi. Wiele teorii spiskowych wzbudza w ludziach poczucie „A co, jeśli...?": Czy te teorie mogą być prawdziwe i jak by to wpłynęło na sposób, w jaki żyjemy? Czy naprawdę wiemy, w jaki sposób działa świat, czy też cały czas byliśmy oszukiwani? W wiarygodnej teorii spiskowej jest coś nieodparcie tajemniczego, intrygującego, a zarazem przerażającego i dlatego właśnie niosą one w sobie potencjał do tego, by przykuwać uwagę szerokiej publiki.

Powszechną atrakcyjność tych teorii można dostrzec w czołowym miejscu, jakie zajmują one w kulturze popularnej. Fabuła wielu znanych hitów filmowych została oparta na pomysle, że ludzie zostali oszukani lub zastraszeni przez spisek nikczemnych i ukrytych sił. W filmie *The Truman Show* główna postać, grana przez Jima Carreya, nie jest świadoma tego, że całe jego życie jest w rzeczywistości popularnym reality show, którym zarządza stacja telewizyjna. Wszyscy, których zna – jego przyjaciele, rodzina, a nawet żona – są częścią spisku opracowanego po to, by podstępnie sprawić, że będzie on wierzył, iż prowadzi normalne życie. Innym przykładem filmu, który choć wydaje się zdecydowanie inny, a jednak jest oparty na tej samej zasadzie konspiracji, jest *Matrix*. Widzowie wierzą, że życie, które znamy, jest iluzją wirtualnej rzeczywistości, która została celowo wyciągnięta i postawiona nam przed oczami. Ludzie są tak naprawdę więźniami spisku utworzonego przez wrogie i wysoce inteligentne komputery, które używają naszej energii życiowej jak wydajnej baterii.

To, co łączy *The Truman Show* i *Matrixa*, to fakt, że przedstawiają one dość egzystencjalne teorie spiskowe sugerując, że nawet najdrobniejsze szczegóły naszego życia mogą być kontrolowane przez spisek, a my możemy wcale o tym nie wiedzieć. Istnieje jednak wiele innych filmów, opartych na bardziej powszechnych teoriach spiskowych, które pokazują, w jaki sposób agencje rządowe lub inne organizacje wykorzystują swoją nadmierną władzę po to, by gnębić obywateli. Spiski te mają często do swojej dyspozycji wysoce zaawansowaną technologię, która pozwala im na efektywne śledzenie swoich ofiar, np. *Eagle Eye*, *System (The Net)*, *Wróg publiczny (Enemy of the state)*. Osobiście jestem zagorzałym fanem serialu Netflixa zatytułowanego *House of Cards*, opowiadającego o tym, w jaki sposób skorumpowany polityk, mający na celu objęcie stanowiska prezydenta USA, robi karierę poprzez kłamstwa,

oszustwa, łapówkarstwo, zastraszanie, stosowanie przymusu, a nawet morderstwo. Wszystkie te filmy i seriale łączy jeden element, który jest obecny we wszystkich teoriach spiskowych: przedstawienie ludzi lub instytucji mających władzę jako złośliwych, niebezpiecznych i przez większość czasu działających w ukryciu.

Jednym z czynników, który przyczynia się do powszechnej atrakcyjności teorii spiskowych jest możliwość, że mogą one w rzeczywistości być prawdą – i faktycznie, spiski czasami mogą występować i występować. Niechlubnym przykładem prawdziwego spisku, odbywającego się na najwyższym politycznym szczeblu, jest afera Iran-Contras, która miała miejsce w latach 80. Odkryto, że urzędnicy rządu amerykańskiego w tajemnicy umożliwiali sprzedaż broni do Iranu (mimo że Iran był objęty embargiem na broń), a następnie wykorzystywali zdobyte w ten sposób środki po to, by w tajemnicy finansować Contras – partyzantkę walczącą w Nikaragui (mimo że dalsze finansowanie Contras zostało jawnie zabronione przez Kongres). Innym prawdziwym spiskiem było tzw. Badanie Tuskegee, podczas którego naukowcy oferowali bezpłatną opiekę medyczną Afroamerykanom. W rzeczywistości jednak badali oni naturalny przebieg nieleczonej kiły, obejmując badaniem 399 mężczyzn, którzy byli chorzy na kiłę, ale nie byli tego świadomi oraz 201 zdrowych mężczyzn, stanowiących grupę kontrolną. Eksperyment trwał 40 lat (od 1932 do 1972 roku). W tym czasie ani razu nie poinformowano owych mężczyzn o tym, że biorą udział w eksperymencie, jaki jest ich stan zdrowia, a także o tym, że choroba, na którą cierpią, nie jest leczona. W wyniku tego wielu mężczyzn cierpiało z powodu konsekwencji nieleczenia kiły, a niektórzy z nich zmarli.

Wynikiem prawdziwego spisku był również Holokaust. Żydzi byli prześladowani i zabijani przez nazistów już w latach 30. i 40., jednak początkowo naziści mieli nadzieję, że z powodu nieprzyjaznego klimatu większość Żydów opuści kraj z własnej woli. Nie stało się

tak jednak na taką skalę, jak życzył sobie tego Hitler i w styczniu 1942 roku 15 wysoko postawionych nazistów i oficerów SS, będących w zмовie, spotkało się potajemnie w willi w Wannsee niedaleko Berlina. Mimo że Hitler nie uczestniczył w spotkaniu osobiście, miało ono na celu opracowanie konkretnego planu, umożliwiającego wykonanie ostatnich rozkazów Hitlera, sprowadzającego się do „fizycznej eksterminacji” wszystkich Żydów w Europie. Spotkanie to, znane jako „Konferencja w Wannsee”, stanowiło początek masowej deportacji Żydów do nazistowskich obozów śmierci, gdzie na niespotykaną skalę byli oni zabijani w komorach gazowych. Holokaust jest obecnie uważany za jedną z największych tragedii w historii ludzkości, jednak dopiero w 1947 roku prokurator dostarczył dowody na to, że konferencja w Wannsee rzeczywiście miała miejsce, odkrywając ściśle tajne protokoły z tego spotkania.

Niniejsza książka traktuje o psychologii teorii spiskowych. Istnieje wiele różnych teorii spiskowych, które krążą w Internecie. Niektóre z nich są wiarygodne lub przynajmniej teoretycznie możliwe (np. być może agencje tajnych służb czasami przekraczają granice tego, co legalne lub moralnie akceptowalne, jak twierdzi Snowden), inne – dość dziwaczne i wysoce nieprawdopodobne (np. teoria spiskowa mówiąca o tym, że ziemią rządzi rasa obcych jaszczurów przebranych za ludzi). Co więcej, w historii odnajdziemy wiele przykładów prawdziwego tworzenia się spisków – poczynając od tych najbardziej współczesnych (telefon Angeli Merkel rzeczywiście został przechwycony przez tajne służby USA), a kończąc na przykładach takich jak spisek senatu rzymskiego, który zabił Juliusza Cezara – i dlatego właśnie nie wszystkie teorie spiskowe są irracjonalne. Mimo wszystkich różnic występujących między teoriami spiskowymi, które ludzie popierają, w niniejszej książce będę starał się udowodnić, że tendencja do dawania wiary teoriom spiskowym jest zakorzeniona w podobnych, rozpoznawalnych i przewidywalnych procesach psychologicznych.